

Ірина Мусатова

**АРХАЇЧНІ РУШНИКИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
(сюжети і семантика)**

У побуті українців рушник мав особливе місце. Без рушника в родинному або громадському житті народу не відбувалася жодна важлива подія (родини і хрестини, заручини і весілля, проводи в дорогу та зустріч бажаних гостей). Він – оберіг, прикраса в хаті, деталь весільного одягу, родинна пам'ятка. Оздоблений складним

орнаментом, рушник супроводжував людину від народження до смерті. Тому вивчення орнаментів рушників, особливо тих, що відображують архаїчні уявлення українців, є першочергове.

Як відомо, Південь України масово заселяли наприкінці XVIII ст. Спочатку освоїли північний район регіону. Саме тут збереглися рушники з архаїчним сюжетом – це Одеська, Миколаївська, Кіровоградська, Дніпропетровська області. Проте окремі елементи архаїки наявні і в інших куточках регіону. Населення зазначеного району Дніпропетровської та Кіровоградської областей – українське, а в Миколаївській та в Одеській областях значну його частку становлять молдавани.

Найрозповсюдженішим сюжетом архаїчних рушників Півдня України є зображення Світового дерева. Це найдавніший космогонічний сюжет, коли будова Всесвіту подана у вигляді трьох ярусів: верхнього – неба, яке означене пташками, зірками; середнього – землі, символізує гілка або вазон із гілкою; нижнього – уособлює змії, оповитий хвилястою лінією знака «води». Уся композиція Дерева життя охоплена хвилястою лінією (інколи із цятками) – водами світового океану.

Цей сюжет відображено в космогонічній колядці:

Як ще не було початку світа,
То ще не було неба, ні землі,
А лишень було широке море,
А на тім морі явір зелений,
А на тім яворі три голубочки,
Три голубочки раду радили:
– Як би ми, браття, світ поставили?
Ой ходім, браття, аж на дно моря,
Та там добудем дрібного піску.
Тот пісок дрібний посієм всюди,
Та встане з нього свята земля,
Та буде тамки золотий камінь,
З того камня то буде сонце,
То буде сонце і місяць ясний,
Рум'яна зоря і звізди прекрасні ¹.

Отже, у Всесвіті Світове дерево (Дерево, Рай-дерево) виникло першим. Воно мало вертикальне положення, а його бокові гілки вказували на чотири сторони світу. Таким чином, Дерево з'єднувало вертикальну і горизонтальну частини космосу. Завдяки тому, що воно було в його центрі (звідки створювався Всесвіт), Рай-дерево мало магічну силу посилати врожай, сприяло народженню дітей, тобто уособлювало ідею родючості.

Дерево часто зображено з парносиметричними гілками, на яких чергуються квіти, листя, бруньки, грона винограду. На гілках – птахи в антитетичному відношенні один до одного. Рослинний орнамент виконано в геометричних формах. На рушнику із с. Глинськ Світловодського району Кіровоградської області (середина XIX ст.) збереглося зображення Дерева, однак лише з двома боковими гілочками, які разом із верхівкою та нижньою частиною утворюють хрест. Деякі дослідники вважають форму хреста одним із варіантів Світового дерева.

Дерево життя зображували у вазоні, у вигляді горщика для квітів, трикутника, ромба. Вазон із гілкою – універсальний мотив декоративно-прикладного мистецтва багатьох народів. На Україні – це найпоширеніший сюжет народного мистецтва.

На Миколаївщині мотив «гілочка» замінили геометричними фігурами, які символізують землю: ромби, ромби з гачками, ромби із цятками (символи «засіяного поля»), квадрати. Це пов'язано із чотирма сторонами світу – важливою складовою землеробських уявлень, починаючи з енеоліту. На таких рушниках ще зображені птахи, символи води. Нижній світ символізує «гілочка», розміщена верхівкою вниз.

Окремо хотілося б сказати про розповсюджені на Півдні України рушники, виготовлені за друкованими зразками. Мова йде про копії з друкованих прикладів, які додавали до виробів парфумерної фабрики Ралле і Брокера, а також зразків із журналів «Нива», «Аполлон» та ін. Як взірць інколи використовували стародавні російські рушники. Так на Півдні України виник архаїчний сюжет – зображення грифонів. Нижній світ показували за допомогою символу дракона.

Символ верхнього світу – пташки. В Одеській області часто зображували павичів – символ сонця. На рушнику із с. Липецьке Котовського району тіло павича нагадує човен, а крила – сонце. У слов'янській міфології існує поетичний сюжет про сонце, яке пливе по морі в човні. У верхній частині рушників із Миколаївської області збереглися зображення качечок, які нібито плывуть по воді (де також вбачаємо зв'язок із водами світового океану). Іншим поширеним символом сонця Півдня України був півник. Про зв'язок сонця і півня згадано в рукопису 1531 року: «Сонце ходить у повітрі вдень і вночі, і низько летить по океану, не замочившись. А в океані є кур (півень), що має голову до небес, а море йому по коліна. Коли сонце вмивається в океані, тоді вода захвилюється, і хвилі починають бити кура по пір'ї, а він, очутившись від хвилі, кричить “кукуруку!”», що значить: Світлодавче Господи, подай мирові Світло! І коли те заспіває, тоді всі півні співають одного часу по всій вселенній»². Невипадково на кінцях рушника із с. Михайлівка Саратського району Одеської області біля півника зображено свастику – давній символ сонця, відомий із верхнього палеоліту.

Старі рушники з покоління в покоління передавали, за давніми зразками вишивали нові, але зміст цих сюжетів, так само як і назву окремих елементів, поступово забували. Лише в одному селі Одеської області зображення стилізованого змія названо «гадюкою»³. У Кіровоградській області нижню частину архаїчного рушника називали «берегом», асоціюючи її з водною стихією, де змальовували змія. Зображення вазона з гілкою та хвилястою лінією води традиційно пов'язували з ідеєю родючості: «Усе із землі і води (бо у вазончику земелька була)», – за висловом відомої петриківської майстрині Г. Завгородньої-Пруднікової.

Проаналізувавши окремі елементи декору рушників і співставивши їх із зразками трипільської культури, Давнього Єгипту, Давньої Греції, дивуєшся подібності сюжетів і деяких елементів.

Звернувшись до літературних пам'яток, натрапляємо на згадку про Світове дерево, змія і птаха в шумерському епосі про Гільгамеша (III тис. до н. е.). Згідно з уявленнями давніх єгиптян, вісь землі – це золоте дерево, верхівка якого сягає неба. На верхівці дерева – птах Фенікс, який б'є крилами по гілках і цим спричиняє дощ. Поклоніння дереву пов'язано з культом Озириса – богом родючості, його інколи отожднювали з деревом⁴. Згідно з іншими легендами, єгипетський бог сонця Ра, який плив по морі в човні, розрізав змія Апопа за те, що коли бог сонця проходив нижній світ, Апоп погрожував йому⁵. Цікаво, що змії на рушниках Півдня України також нібито розрізані на шматки. Я. Головацький писав, що змії з'їдає сонце, а потім воно знову воскресає⁶. Митрополит Іларіон також згадував про напад змія на сонце⁷. Про віру східних слов'ян, про поглинання сонця ящером писав і Б. Рибаків⁸.

Ще у XII ст. дослідники християнської церкви звернули увагу на схожість язичницьких слов'янських богів з єгипетськими, шумерськими, грецькими. Григорій

Богослов, автор «Слова об идолах», вказував на схожість єгипетського Озириса із східнослов'янським богом родючості Родом і обурювався поклонінням людей язичницькому богу⁹. Автор і припустити не міг, що зображення Рода та його супутниць-рожаниць проіснує в народному мистецтві до початку ХХ ст. Зокрема, зображення знаходимо у верхній або нижній частині Світового дерева на рушниках із с. Лихівка П'ятихатського району Дніпропетровської області. Ідею родючості також символізує голова бика на рушнику із с. Омарбія Кілійського району Одеської області.

Академік Б. Рыбаков пов'язує відтворення моделі космосу в житлі з намаганням його захистити (адже воно було мікрокосмосом сім'ї від злих сил) за допомогою макрокосму¹⁰. Зображення Світового дерева також міститься в розписах інтер'єру, мальованих меблях. Відоме змалювання Світового дерева на сокирі із с. Дударків Бориспільського району Київської області, датоване II тис. до н. е.¹¹ Надзвичайно широко концепція Світового дерева представлена в українських календарних обрядах та весільних піснях. Уважаємо, що тривале використання зазначеного сюжету, якому майже п'ять тисяч років, зумовлено бажанням захистити оселю від злих сил, забезпечити добробут, продовжити рід.

¹ Колядки, записані Є. Ярошинською 1880 року на Північній Буковині // Золотослов. — К., 1988. — С. 48, 49. Зміст і побудова колядки нагадують космогонічний гімн Рігведи (II тис. до н. е.).

² Ларіон митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1991. — С. 77.

³ Інформатор О. Р. Топор, с. Липецьке Котовського району Одеської області.

⁴ Євсюков В. Мифы о Вселенной. — Новосибирск, 1988. — С. 148, 149.

⁵ Мифы народов мира. — М., 2000. — Т. 1.

⁶ Головацький Я. Виклади давньослов'янських легенд або міфологія. — К., 1991. — С. 48.

⁷ Ларіон митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. — С. 79.

⁸ Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. — М., 1988. — С. 290, 291.

⁹ Рыбаков Б. Язычество древних славян. — М., 1981. — С. 14–18.

¹⁰ Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. — С. 494.

¹¹ Золотослов. — К., 1988. — С. 11, 12.